

A MINDEN ALAKTANI FELÉPÍTÉSÉHEZ

NÉMETH MIKLÓS

1. Előadásomban egy régi történeti alaktani probléma megoldásához szeretnék szintaktikai és szótörténeti érveket felsorakoztatni: a *minden* névmás alaktanához. Az álláspont, amelyet képviselek, egyáltalán nem új, de kétségtelen, hogy a szakirodalmi összefoglaló munkák (l. alább) e véleményt nem fogadják el. Pedig Károly (1961) logikusan és nagyon meggyőzően érvelt a *minden* alaktani felépítésének kérdésében.

A *minden* névmásra jellemző különleges viselkedésre elsőként mondattani vizsgálódások közepette figyeltem fel akkor, amikor a *minden*-nel alkotott jelzős szerkezetek számbeli egyeztetését vizsgáltam. A saját, kisebb korpuszra kiterjedő kutatásom (Németh 2007) során tapasztalt jelenségeket nagy történeti korpuszra alapozott kvantitatív vizsgálat eredményei erősítik meg Dömötör (2011a) megjelenése óta. E tanulmány arról győzi meg az olvasót, hogy a jelzős szerkezeten belüli *minden* utáni egyes és többes számhasználat jelentősen eltér a többi, nem határozott számnév utáni számhasználattól a kései ómagyar korban (2011a: 169) és a középmagyar korban (2011a: 170). A korpuszvizsgálat adatai azt mutatják, hogy (1) a *minden* után a szerkezeten belül soha nem került túlsúlyba a többes szám használata, és hogy (2) a *minden*, illetve a *sok/több* utáni számhasználat szinte inverz eloszlást mutat a kései ómagyar korban, valamint az újmagyar korban: amekkora arányban billen a többes szám felé a *sok/több* utáni számhasználat a két vizsgált korszakban, akkora arányban részesedik az egyes szám a *minden* szerkezeteiben (172). További furcsaság, hogy míg a latinizmusokkal terhelt Jókai-kódexben a nem határozott számnév utáni többes szám használati aránya alig haladja meg a 40%-ot, addig a *minden* utáni többes számé pedig a 20%-ot. Figyelemre méltó az is, hogy a nem latinból fordított Lánd. esetében a nem határozott számnév után majdnem 20%, a *minden* után alig egy-két százalék a többes számú alaptagok aránya a szerkezetben.

Összefoglalva a fenti megfigyeléseket: azt mondhatjuk, hogy a *minden* névmás szintaktikai viselkedése mennyiségjelzős szerkezetekben számottevően eltér a nem határozott számnévektől a kései ómagyar kortól egészen az újmagyar korig. A továbbiakban tehát bizonyosan érdemes megfogadnunk Dömötör (2011a: 169) tanácsát: „A *minden*-nel kapcsolatos kérdéseket az eddigieknél alaposabban csak egy további, kiterjedtebb, a nyelvhasználati rétegeket és az időbeli vonatkozásokat különösen körültekintően érvényesítő vizsgálat segíthetne tisztázni.” Magam erre az átfogó vizsgálatra nem vállalkozom, de megkísérek magyarázatot találni a *minden*-nel kapcsolatos, a számbeli egyeztetést érintő anomáliákra. Magyarázatomban fontos szerepe lesz a szó alaktani meghatározottságának.

Megmagyarázandónak tartom, hogy miért nem lesz domináns a többes szám használata a *minden* után egyetlen nyelvtörténeti korszakban sem – szemben a többi nem határozott számnév szerkezeteiben tapasztaltakkal.

2. A *minden* morfológiai felépítésének máig leginkább elfogadott változatát Balázs Jánostól (1952: 162) idézhetjük: „Szerintünk a *minden* eredetileg nem más, mint a *mind* -n ragos, mód- illetve állapothatározói alakja, s úgy keletkezett a *mind*-ből, mint a *kevés*-ből a *kevesen*, *öt*-ből *öten* stb.” A TESz. így ír a szó alaktanáról (*mind* a., II: 926): „Származékai

közül a *minden* kialakulásmódja, illetőleg *-n* elemének mibenléte vitatott. Valószínű, hogy az *-n* módhatározórag; a *minden* eszerint 'mindannyian, összesen' jelentésű módhatározó volt." A szócikk tehát Balázs (1952) magyarázatát követi. Megemlítendő, hogy bibliográfiájában nem szerepel Károly Sándor 1961-es cikke, amely az *-n* képzői eredete mellett sorakoztat föl nyomós érveket. Némi szerkesztési zavarra utal, hogy a *mindenható* külön szócikkében viszont hivatkoznak ugyanerre az írásra (II: 927–8). Az EWUng. csak egy kicsit fogalmaz árnyaltabban a szóvégi *-n* eredetét illetően (*mind* a., 979): nem lehet teljesen kizárni, hogy az *-n* elem névmásképző (Károly 1961 itt sem szerepel a hivatkozások között).

Károly Sándor (1961) különféle érvei közül szeretném elsőként kiemelni azt a fonetikai megfigyelést, hogy a *minden* *-n*-jének határozóraghoz kötött etimológiáját jelentős mértékben gyengíti az a tény, hogy a *négyen* ~ *kevesen* típusú határozóragos alakokban az *e* nyílt volt régen és nyílt ma is, míg a *mindën* *ë*-je régen is zárt volt, és ma is az. Ugyanis a *mindën* labializáló alakváltozata, a *mindön* régóta kimutatható a nyelvelmékekben, valamint létezik a nyelvjárásokban. Márpedig a labializáló alakváltozat létezése bizonyítja, hogy az *-n* előtt történetileg zárt *ë*-t kell keresnünk.

Károly (1961) érvrendszerében ugyancsak fontos szerepet foglal el a *minden* alakta-ni viselkedése. Ő – tárgyalásmódjának megfelelően – a *minden* alakta-ni viselkedését a *mind*-ével veti össze. Megállapítja, hogy a *minden* a kései ómagyar kortól fogva mindenféle olyan toldalékokat fölvehet, amelyek általában a névszókra jellemzőek, és ebben különbözik a *mind*-től: megtaláljuk többesjeles formáját: *mindenek* (de: **mindek*), birtokos személyjeleket kaphat: *mindenem* (de: **mindem*), különféle határozóragokat vehet föl: *mindenben*, *mindennek*, *mindentől* stb. (míg a *mind* eleinte nem kaphatott esetragot, de ma már igen: *mindtől*, *mindnek*), a *minden* fölvehette már az *-s* melléknévképzőt is: *mindenes* (de: **mindes*), a *minden* fölvehette az elvont főnév képzőjét: *mindenség* (de: **mindség*). Érdemes azon is elgondolkodnunk, lehetett-e a *minden* ('mindannyian') *-s* képzős származéka a *mindënös* szó – bármely ismert jelentésében? Úgy vélem, hogy ez hangtani és jelentéstani szempontból is lehetetlen.

Károly (1961: 157) azt szűri le az általa felsorakoztatott érvekből, melyek a kontrasztív módon szembeállított *mind* és *minden* toldalékolási lehetőségeit vizsgálják, hogy a *minden* magára veheti a jellemző főnévi, melléknévi, és számnévi toldalékokat. Ez pedig csak úgy lehetséges az *n*-et határozóragnak tartó elméletben, „ha a *minden* már jóval a nyelvelmékes kor előtt főnévi-melléknévi természetű szóvá lett” (157). Ő még ezt is elfogadná, de azt már nem, hogy a *minden* a már meglevő *mind* ellenében, annak rovására vált ilyen szóvá. Hiszen amíg a *minden* *n*-jét ténylegesen határozóragnak tartották a beszélők, addig nem tudtak rá újabb ragot illeszteni, másfelől ezeket a ragokat megkaphatta volna a *mind*. Ebből a gondolatmenetből következik, hogy a *minden* határozóragokkal és egyéb toldalékokkal való elláthatósága csak úgy tartható fenn, ha a *minden* keletkezését és a rag eredeti funkciójának elhomályosulását, a voltaképpeni ragszilárdulást az ősmagyar korra tesszük.

En ezért további okfejtésemben fontos szerepet tulajdonítok a kronológiának. Ha tudok érveket felsorakoztatni a *minden* korai (ősmagyar kori) keletkezése ellen és későbbi keletkezése mellett, akkor nehezen tarthatóvá válik az *n*-et határozóragnak tekintő teória.

3. Mielőtt a kronológiára térnék, úgy vélem, érdemes megvizsgálni, van-e, lehet-e összefüggés a *minden* különös szintaktikai viselkedése és szóalakta-ni felépítése között. Hiszen ha abból indulunk ki, hogy a *mind*-ből úgy jött létre a *minden*, mint az *öt*-ből az

öten, akkor feltétlenül magyaráznunk kell, miért tűri maga mellett olyan nehezen a *minden* a többes számot, miért nem a többes számmal való egyeztetés a domináns, elsődleges megoldás – hiszen az *öten* ~ *sokan* típusú ragos számnevek környezetében a főnév és ige általában többes számban szokott előfordulni.

Ha a Balázs János nevéhez fűződő, a TESz. által is elfogadott *mind* > *minden* alakulást feltételezzük a fentiek mintájára, akkor el kell fogadnunk, hogy a szóvégi *-n* előtt nyílt *e* van, mint az *öten*, *négyen* szavakban, és nem zárt *ë*: **ötën* és **négyën*. Ebben az esetben ilyesféle, többes számú főnevet és többes számban ragozott igét tartalmazó mondatokból kellene tudnunk származtatni a ma használatos szerkezeteket:

1. *Öten elmentek.*
2. *Minden elmentek.* ('mindnyájan' nyílt *e*!)
3. *Minden, emberek elmentek.* [nyílt *e*!]
4. *Minden: emberek, asszonyok elmentek.* [nyílt *e*!]

És ugyanehhez a nyelvallapothoz tartoznának az előbbiekkal egymást kölcsönösen kizáró, rosszul formált mondatok:

5. **Öten elment.*
6. **Minden elment.*
7. **Minden, ember elment.* [nyílt *e*!]
8. **Minden: ember, asszony elment.* [nyílt *e*!]

Meglehetősen nehéz belátni, hogyan jutnánk el a fenti mondatokkal jellemezhető nyelvallapothoz a mai használati szabályokkal leírható nyelvváltozatig, amelyet az alábbi mondatok szemléltethetnek:

9. *Mindën ember elment.*
10. **Mindën emberek elmentek.*

Úgy is föltehetnénk a kérdést, hogy el tudunk-e jutni a 3. számú mondattól a *Mindën ember elment* mondatig? Úgy vélem, nagyon komoly nehézségekkel. Egyfelől a határozórag előtti *e*-nek zártabbá kellene válnia, de sokkal jelentősebbnek érzem azt, hogy a jelzős szerkezetbe kerülő, jelzővé váló *minden* szintaktikai viselkedésének az ellenkezőjébe kellene átfordulnia: a többes számú alaptagot valamiféle grammatikai szabályváltozás után egyes számúnak kellene felváltania. Azt is mondhatjuk, hogy a jelzőivé váló *minden* után a jelzett szónak többes számban kellene állnia a szerkezet keletkezésének idején és azt követően, talán még az ómagyar korban is. Másfelől az önmagában álló, a mondatban alanyi szerepet betöltő *minden* után többes számban kellene szerepelnie az állítmánynak.

Ez a forgatókönyv azért különösen problematikus, mert ellentmond a nyelvtörténeti adatoknak: Dömötör (2011a: 169) korpuszvizsgálata éppen azt bizonyítja, hogy a *minden*-nel alkotott jelzős szerkezetekben már a kései ómagyar korban is az egyes számmal való egyeztetés a gyakoribb. Az is kivüláglik a vizsgálatból, hogy a *minden* utáni többes szám használat elsősorban a fordításirodalomhoz köthető, vélhetően latin kontaktushatás, hiszen a magyar nyelven szövegezett, kései ómagyar korhoz sorolt munkában egy-két százalék a többes számmal való egyeztetés aránya a szerkezetben. Harmadszor az is ellentmond a

Balázs-féle magyarázatnak, hogy időben az újmagyar kor felé haladva nem csökken a többes szám használat aránya a szerkezetben, hanem fokozatosan nő – márpedig az ő magyarázatát elfogadva a többes számmal való egyeztetés állapotától kellene eljutnunk ahhoz a nyelvváltozathoz, amelyben már döntően egyes számmal egyeztetnek.

4. A fenti megfontolásokat gyengítheti az az ellenérv, amely gyakran előkerül a határozóragos elmélet képviselőinél: a *mind* > *minden* alakulás és a voltaképpen ragszilárdulás már a nyelvemlékes kor előtt történt, és a *minden* már ekkor főnévi-melléknévi természetű szóvá vált.

Véleményem szerint azonban a szó történeti adatai nem támasztják alá a *minden* korai keletkezésével kapcsolatos feltevést. Elképzelhetőnek tartom akár azt is, hogy a *minden* csak a korai ómagyar korban alakult ki, egy-két évszázaddal az első adatolt előfordulás (KTSz. 1350: *mendun*) előtt. Az alábbiakban csokorba szedek néhány megfontolandó körülményt a *minden* korai keletkezését bizonyosnak vevő magyarázatok ellenében.

Az első tényre, amely a *minden* ősmagyar kori keletkezésével kapcsolatos feltevéseket gyengítheti, éppen Balázs (1952: 162) hívja föl a figyelmet. Ez az, hogy a HB. szövegében tízszer fordul elő a *mënd* szó (ötször az *w* névmás előtt, négyszer ragos főnév előtt, egyszer önmagában), és nem találunk egyetlen *mënden* alakot sem. Ő ebből arra következtet, hogy „Ha e korban a *minden* már közkeletű lett, akkor e háromféle jelentéscsoportba foglalható mondatok közül valamelyikben bizonyára előfordult volna.” Később azonban azzal érvel, hogy a *mindën*-nek a HB.-beli hiánya valójában nem jelenti feltétlenül azt, hogy a *mindën* ne alakult volna ki ekkorra, és hogy az ilyen típusú érv csak *argumentum ex silentio*.

Vannak azonban más körülmények is, amelyek arra utalnak: a *mindën* talán nem is olyan korai keletkezésű. A *mindën* első előfordulása a KTSz. *mendun* szóalakja 1350 körül, és a talán párhuzamos módon keletkezett névmások első adatai szintén ekkoriak:

az > *azon*: KTSz. 1350 k.: *ozun keppen*

ez > *ezen*: KTSz. 1350 k.: *ezen*

ön > *önnön*: GyS. 1315 k.: *Unun tanohtuananac arulatia*.

Az *-n* a 14. század előtt nem fordul elő a vizsgált szavakon, ekkor viszont szinte egyszerre tűnik fel mindegyik szóalakon – ez inkább arra utalhat, hogy egy képző, az *-n* nyomatékösítő képző produktív korszakát éli.

A keletkezés kronológiájába bevonnam még közismert latinizmusunkat, a *mindenszentek* kifejezést. Előfordul ez a szó helynévi adatokban, ezért először ezeket tekintem át. Az Árpád-kori eredetű helynévi adatok egybehangzó tanúbizonysága szerint *mendszent* ~ *mindszent* alakban fordul elő, erre utalnak az OklSz. *mindszent* szócikkében (659) található adatok (szám szerint 16), melyek közül az első az 1297-es *Mendenth*, utolsó az 1461-es *Mendenthwelgye*, ezen fölül találunk még egy *i*-ző változatot is 1451-ből: *Myndszenth*. Magára a *Mindenszentek* ünnepének megnevezésére a következő adatot találjuk a kései ómagyar korból: 1466: *Mend szent napja*. Ezen fölül nyelvjárásaink a mai napig a *mind-szent* és nem a *mindenszentek* szót őrizték meg bizonyos az ünnephez köthető sütemények elnevezésében: ide sorolható a *mindszentbélés* (< *mindszentbéles*) az Őrségből és a *mencinrétes* (< *mindszentrétes*) Rábagyarmatról. Az adatokból én arra következtetek, hogy a ma ismert *mindenszentek* forma az ómagyar korban nem volt széles körben használatos, hozzá képest elsődleges elnevezése a vallási ünnepnek a *mendszent* ~ *mindszent* szóalak.

Az, hogy az ünnep megnevezésére nem használták a *minden*-nel kezdődő formát, számomra azt bizonyítja, hogy a *minden* nem volt még olyan közkeletű szó az ómagyar kor első felében, talán éppen viszonylag kései keletkezése folytán. Azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a két terminus, a *mindszent* ~ *mindenszentek* (és első szótagban *ë*-s megfelelőik) között valamiféle használati regiszterbeli különbség volt: a rövidebb, egyes számú forma az előnyelvet, míg a hosszabb, többes számú forma a könyvek, a liturgia nyelvének hatása alatt álló nyelvváltozatokat képviselhette.

5. A korábbi eltérő véleményekből kiinduló, és minden bizonnyal számos ponton vitatható előadásommal az volt a célom, hogy bizonyítsam: a *minden* szintaktikai viselkedése lehet a kulcsa a szó alaktani felépítését tárgyaló, egymással versengő elméletek közötti döntésnek. A szintaktikai viselkedést történetiségében vizsgálni csak olyan nagy korpuszon lehet, mint amilyeneket Dömötör (2011a és 2011b) ismertet.

A *minden* alakтанát illetően megkíséreltem annak bizonyítását, hogy a TESz. és EWUng. által az *-n* eredetére leginkább elfogadott magyarázat azért problematikus, mert az ómagyar kori számbeli egyeztetés aránya, az eltérő szintaktikai változatok közötti arányváltozás alakulásának trendje kizárja az *-n* határozóragból (a számállapot-határozói funkcióval) való eredeztetést. A *minden*-t tartalmazó szerkezetek története másrészt nem választható el a fordításirodalom és a latin kontaktushatás kérdésétől: időben előre haladva nő a többes szám aránya, holott a határozóragos teória szerint a többes számúság lenne az alapállapot, ennek kellene hosszú átmenettel egyes számúságba átmennie. De az adatok arról vallanak, hogy a *minden* utáni többes szám inkább csak a latin kontaktushatásnak köszönhetően jelenik meg.

Megkíséreltem azt is bizonyítani, hogy a *minden* kialakulása a *mind*-ből igen csekély valószínűséggel lehet a nyelvemléktelen időszak homályában lezajló folyamat. A nyelvtörténeti adatok megengedik azt a feltevést, hogy a *mind* > *mindën* képzés akár a nyelvemlékes korban is történhetett, szemben a korábbi, határozóragos magyarázat ósmagyar kori keletkezést feltételező álláspontjával. (A *mindën* azonban legkésőbb a 13. századra létrejött, hiszen a következő századi nyelvéllapotú JókK. szövegében már 74 *menden*-t találunk a *mend* 92 előfordulása mellett.)

Az ómagyar kor második felére, a kódexek korára alakult ki – legalábbis az írott nyelvben a *mind* és *minden* közötti funkcionális elkülönülés, de könnyen lehet, hogy a társadalmi tényezők is megjelennek a számhasználatban: a *mindszent* egy népi nyelvváltozatot, a *mindenszentek* megoldás pedig a feszes, latinizmusokkal terhelt egyházi írásbeliség nyelvét mutatja.

Ha érvelésem helytálló, akkor a *mindën* utáni többes számmal kapcsolatban korábban feltett kérdést újra kell fogalmaznunk az ómagyar és középmagyar kori korpusz vonatkozásában. Hiszen nem az a kérdés, hogy miért csak a korpuszban látott arányban jelenik meg a többes szám a *minden* jelzős szerkezeteiben, hanem az, hogy miért van egyáltalán ekkora részesedése is a többes számmal való használatnak a Dömötör (2011a és 2011b) által bemutatott történeti korpuszban.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs János 1952: *Mindén* – Fejezet a magyar szintagmatikus kapcsolatok fejlődésének történetéből, *Magyar Nyelv* 48, 160–6.
- Dömötör Adrienne 2011a: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében, *Magyar Nyelv* 107, 160–75.
- Dömötör Adrienne 2011b: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek, in Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI, SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 7–17.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Budapest, Akadémiai, 1993–1995.
- Hámori Antónia 1957: *Mind*, *Magyar Nyelv* 53, 138–47.
- Károly Sándor: *A minden n-je*, *Magyar Nyelv* 57, 154–62.
- Németh Miklós 2007: Egy szintaktikai változás tipológiája és szociális terjedése, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* V, SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 141–55.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1891: *Magyar nyelvtörténeti szótár* II, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- OkISz. = Szamota István–Zolnai Gyula, *Magyar Oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*, Budapest, Hornyánszky, 1902–1906.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Loránd. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. *Mutató*. Budapest, 1984, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1992: *Új magyar tájszótár* III, Budapest, Akadémiai.